



Translations of Tafsirs by Mūsā Iznikī and the Authenticity of the Tafsir Attributed to Surūrī

Murat Kaya^{1,*,*}

¹ Associate Professor, İstanbul Medeniyet University, College of Islamic Sciences, Department of Basic Islamic Sciences, İstanbul, Turkey

*Corresponding author

Research Article

History

Received: 05/01/2024

Accepted: 22/05/2024

Plagiarism: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software.

Copyright: This work is licensed under Creative Commons AttributionNonCommercial 4.0 International License (CC BY NC)

Ethical Statement: It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited

ABSTRACT

It is seen that serious mistakes were made in determining the names, authors, and translators of many scientific works written in the past and mostly remained in manuscript form in our libraries. This situation does not allow us properly to benefit from our important scholarly collections by preventing some significant works from being explored. In this context, some research and library records indicate that the 15th-century Ottoman scholar Mūsā Iznikī (d. 838/1434-35 [?]) translated Ali b. Muhammad al-Khāzin's (d. 741/1341) work called as "*Lubāb al-ta'wīl fī me'ān al-Tanzīl*". Similarly, it is claimed that the 16th-century Ottoman scholar and court poet Muslihuddin Mustafa Surūrī (d. 969/1562) wrote a complete Turkish tafsir. These two claims share a common point as they eventually converge on the same translator. This article aims to investigate the originals and translations of these two works to determine their actual authors and titles. The urgent need for such research for thousands of works in our libraries is apparent, as some researchers have based their master's and doctoral theses and various articles on incorrect information. This article aims to contribute to the academic world by presenting new findings on the two works, which are clouded by incorrect information and uncertainties, and to draw attention to the need for further research in this field. This research, which utilized document scanning, data collection, and data analysis techniques, has led to the following conclusions: The work that Mūsā al-Iznikī translated and named "*Tafsīr al-Lubāb*" is actually an abridged version of "*Bahr al-ḥaḳā'ik wa al-me'ānī*", a tafsir by Najm al-Dīn Dāya (d. 654/1256), not Khāzin's "*Lubāb al-ta'wīl*". It has also been determined that the work known today as "*Ta'wīlat al-Najmiyya*" is not the original tafsir written by Dāye. Dāye wrote a detailed tafsir combining exoteric and esoteric interpretations, and his disciple Shams al-Dīn Muhammad al-Sawji abridged this work by removing the exoteric interpretations, leaving only the esoteric. Iznikī translated this abridged version and named it "*Tafsīr al-Lubāb*". The tafsir attributed to Surūrī has been found not to have been authored by him. Comparisons have revealed that this work is a tafsir translation of Abū al-Lays Samarqandī's (d. 373/983) work named as "*Tafsīr al-Qur'an al-Karīm*" or "*Tafsīr Abū al-Layth al-Samarqandī*", known today as "*Bahr al-Ulum*". This translation is attributed in some sources and library records simultaneously to Ahmad Dāī (d. after 824/1421), Ibn 'Arabshah (d. 854/1450), and Iznikī. When comparing copies attributed to different people, it is apparent that they are all the same work. Examination of certain ancient copies and manuscript records indicates that this translation was also done by Iznikī, who named this second translation "*Anfas al-Jawāhir*". There has been confusion in the academic world regarding this name, with some researchers mistakenly believing it was the name given to Khāzin's translation. However, early manuscripts clearly show that this name was given to the translation of Samarqandī's tafsir. Abridged copies of "*Anfas al-Jawāhir*" have been found in our libraries, but it has not been possible to determine who performed this abridgment.

Keywords: Tafsir, Abū al-Lays Samarqandī, Najm al-Dīn Dāya, Khāzin al-Baghdādī, Mūsā Iznikī, Surūrī, *Tafsīr al-Lubāb*, *Anfas al-Jawāhir*.

Mûsâ İznikî'nin Tercüme Ettiği Tefsirler ve Sürûrî'ye İsnat Edilen Tefsirin Gerçekliği¹

Süreç

Geliş: 05/01/2024

Kabul: 22/05/2024

İntihal: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.


Telif hakkı: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını Creative Commons Atıf-GayriTicari 4.0 Uluslararası Lisansı (CC BY NC) kapsamında yayımlanmaktadır.


Etik Beyan: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.

Öz

Geçmişte yazılan ve kütüphanelerimizde çoğu yazma hâlinde duran pek çok ilmî eserin isim, müellif ve mütercimlerinin tespiti konusunda ciddî hatalar yapıldığı görülmektedir. Bu da bir kısım önemli eserlerin gün yüzüne çıkmasını engelleyerek sahip olduğumuz hazineden gereği gibi istifade etme imkânını elimizden almaktadır. Bu minvalde bazı araştırma ve kütüphane kayıtlarında 15. yüzyıl Osmanlı âlimlerinden Mûsâ İznikî'nin (öl. 838/1434-35 [?]), Ali b. Muhammed el-Hâzin'in (öl. 741/1341) *Lübâbü't-te'vîl fi me'ânî't-Tenzîl* adlı tefsirini tercüme ettiği bilgisi yer almıştır. Aynı şekilde yine 16. Yüzyılda yaşamış bir Osmanlı âlimi ve divan şâiri olan Muslihuddin Mustafa Sürûrî'nin (öl. 969/1562) tam bir Türkçe tefsir yazdığı iddia edilmektedir. Bu iki iddia, sonuçta aynı mütercim üzerinde birleşmeleri sebebiyle ortak bir noktaya sahiptirler. Bu makalede, bahsedilen iki eserin asılları ve tercümeleri etrafında bir araştırma yapılarak bunların gerçekte kime ait oldukları ve isimlerinin ne olduğu ortaya çıkarılmaya çalışılacaktır. Bu tür araştırmaların kütüphanelerimizdeki binlerce eser için âcilen yapılmasının bir zaruret hâlini aldığı aşîkârdır. Zira bazı araştırmacıların bu tür yanlış bilgiler üzerine yüksek lisans ve doktora tezleri binâ ettikleri ve çeşitli makaleler yazdıkları görülmektedir. Bu makalenin maksadı, yukarıda zikredilen ve haklarında yanlış bilgiler ile bazı kapalı noktalar bulunan iki esere ilgili bir takım yeni tespitleri ortaya koyarak hem ilim dünyasına katkıda bulunmak hem de bu alanda yapılacak çalışmalara olan ihtiyaca dikkat çekmektir. Doküman tarama, veri toplama ve veri analizi yöntemi kullanılan bu araştırma neticesinde şu sonuçlara varılmıştır: Mûsâ el-İznikî'nin tercüme ederek *Tefsîru'l-Lübâb* ismini verdiği eser aslında Hâzin'in *Lübâbü't-te'vîl*'i değil Necmeddîn-i Dâye'nin (öl. 654/1256) *Bahrü'l-ħakâ'ik ve'l-me'ânî* isimli tefsirinin muhtasarıdır. Bundan hareketle tespit edilen diğer bir nokta da şu olmuştur ki günümüzde *et-Te'vîlâtü'n-Necmiyye* ismiyle meşhur olan eser Dâye'nin kaleme aldığı tefsirin orijinal hâli değildir. Dâye zâhiri ve işârî tefsiri cem eden mufassal bir tefsir telif etmiş, müridlerinden biri olan Şemseddin Muhammed es-Savcı da, zâhirî tefsir kısımlarını çıkarıp sadece işârî yorumları bırakmak sûretiyle bu eseri telhis etmiştir. İznikî de işte bu telhisi tercüme etmiş ve eserine *Tefsîru'l-Lübâb* ismini vermiştir. Sürûrî'ye nispet edilen tefsirin de onun tarafından telif edilmediği tespit edilmiştir. Yapılan mukayeseler neticesinde bu eserin Ebü'l-Leys Semerkandî'nin (öl. 373/983) *Tefsîrü'l-Ķur'âni'l-Kerîm* veya *Tefsîru Ebi'l-Leys es-Semerkandî* diye anılan ve bugün *Bahrü'l-Ķulûm* ismiyle basılan kitabının tefsîrî bir tercümesi olduğu ortaya çıkmıştır. Bu tercüme bazı kaynaklar ile kütüphane kayıtlarında aynı anda hem Ahmed-i Dâî'ye (öl. 824/1421'den sonra), hem İbn Arabşah'a (öl. 854/1450) ve hem de İznikî'ye nispet edilmektedir. Farklı kişilere nispet edilen nüshalar karşılaştırıldığında hepsinin aynı eser olduğu görülmüştür. Bazı kadîm nüshalarda görülen ferağ kayıtları ile yazma nüshalar üzerinde yapılan incelemeler bu tercümenin de yine İznikî tarafından yapıldığını göstermektedir. İznikî bu ikinci tercümesine *Enfesü'l-Cevâhir* ismini vermiştir. İlim dünyasında bu isim konusunda da bir karışıklık olmuş, bazı araştırmacılar onun Hâzin tefsirinin tercümesine verildiğini zannetmişlerdir. Ancak ilk devir yazmalarında bu ismin Semerkandî tefsirinin tercümesine verildiği açıkça görülmektedir. Kütüphanelerimizde *Enfesü'l-Cevâhir*'in muhtasar nüshalarına da rastlanmış ancak bu ihtisar faaliyetinin kimin tarafından yapıldığı tespit edilememiştir.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Ebü'l-Leys Semerkandî, Necmeddîn-i Dâye, Hâzin-i Bağdâdî, Mûsâ İznikî, Sürûrî, *Tefsîru'l-Lübâb*, *Enfesü'l-Cevâhir*.

^a  murat.kaya@medeniyet.edu.tr

^{ID}  0000-0001-5544-8548

Citation / Atıf: Kaya, Murat. "Mûsâ İznikî'nin Tercüme Ettiği Tefsirler ve Sürûrî'ye İsnat Edilen Tefsirin Gerçekliği". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 28/1 (Haziran 2024), 449-466. <https://doi.org/10.18505/cuid.1415171>

¹ Bu çalışmamı İsrâil tarafından Gazze ve Filistin'de zulme uğrayan, yüzde yetmiş kadın ve çocuk olmak üzere 36 bin şehîd ve 80 bin gâzînin azîz hâtıralarına ithaf ediyorum.

Giriş

Târih boyu birike birike gelen ve bize intikal eden zengin ilmî mîrâsın hakkıyla incelenerek boyutlarının tespit edilebildiğini söylemek henüz mümkün değildir. Kütüphanelerimizde bulunan binlerce yazma eserin pek çoğunun ismi, müellifi ve mütercimi ya bilinmemekte veya yanlış tespit edilmiş durumdadır. Bunlar arasında son derece meşhur ve Osmanlı coğrafyasında yaygın olarak kullanılan eserler de yer almaktadır. Araştırmacıların bu alana eğilerek öncelikle mevcut birikimi doğru bir şekilde ortaya koymaları ilim âlemine yeni açılımlar kazandıracaktır. Biz de Sürûrî'ye nispet edilen Osmanlıca bir tefsir üzerinde çalışmaya başladığımızda bu alandaki ihtiyacı daha yakından fark ettik ve pek çok yeni tespitlere ulaştık. Daha çok eserleri kaynaklarıyla ve farklı nüshalarıyla mukayese ederek ilerledik. Müellifi, mütercimi ve ismiyle ilgili farklı bilgiler verilen iki tefsirin gerçek bilgilerine ulaşmaya çalıştık.² Bu esnada önceki yanlış bilgiler doğru kabul edilerek onlar üzerine yüksek lisans ve doktora tezleri yapıldığını gördük. Eserlerle ilgili yanlış bilgilerin akademik çalışmaları yanlış sonuçlara götürmesi hem üzücü hem de ilim adına son derece zararlıdır. Konumuzla ilgili Hikmet Özdemir'in *Musa b. Hacı Hüseyin el-İzniki -Hayatı ve Eserleri-*, Ziya Demir'in *Osmanlı Müfessirleri ve Tefsir Çalışmaları: Kuruluştan X/XVI. Asrın Sonuna Kadar* ve İsmail Taş'ın *Eski Anadolu Türkçesi Dönemi Eserlerinden "Tefsirü'l-Lübâb Tercümesi" Üzerine Dil İncelemesi* isimli doktora tezleri önem arz etmektedir. Bu alanda bir takım yüksek lisans tezleri ve makaleler de hazırlanmıştır ki ileride onlara temas edilecektir. Şimdi öncelikle Hâzin tefsirinin tercümesi olduğu söylenen eseri incelemeye başlayalım:

1 Tefsîru'l-Lübâb

Bursa İnebey Kütüphanesi, Ulucami bölümü, 435'te Mûsâ el-İznikî'ye ait bir tefsir tercümesi kayıtlıdır. Ferağ kaydına göre İznikî bu tercümeyi hicrî 838 senesi Rebûlâhiri'nin sonlarına doğru bir Pazar günü bitirmiştir (muhtemelen 25 Rebûlahir 838 / 28 Kasım 1434). Kütüphane kayıtlarında ve bazı araştırmalarda bu nüshanın müellif hattı olduğu ifade edilmektedir.³ Nitekim Ulucami 436 numarada yer alan *Enfesü'l-Cevâhir* de ileride açıklanacağı üzere İznikî'nin Semerkandî tefsiri tercümesidir. İkisinin ferağ kaydında da İznikî tarafından telif ve tercüme edildikleri kaydedilir. Bu iki nüsha karşılaştırıldığında aynı üslûba, aynı yazı stiline ve sayfa yapısına sâhip oldukları görülür. İkisinin satır sayısı da 19'dur ve ikisinde de "aleyhi's-selâm" için üstü çizili علم kısaltması kullanılmıştır.⁴ Sadece 435 numaradaki nüsha biraz daha kalın bir kalemle yazılmıştır. Bütün bunlar nüshanın müellif hattı olduğu kanaatini teyit etmektedir.

² Araştırmamız esnâsında yaptığımız tespitleri Yazma Eserler Katalog ve Görüntü Veri tabanı ile derhal paylaşarak yanlış olan kayıtların bir an evvel düzeltilmesini sağladık.

³ Hikmet Özdemir, *Musa b. Hacı Hüseyin el-İzniki -Hayatı ve Eserleri-* (Ankara: Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Doktora Tezi, 1980), 12; İsmail Taş, *Eski Anadolu Türkçesi Dönemi Eserlerinden "Tefsirü'l-Lübâb Tercümesi" Üzerine Dil İncelemesi (Giriş-İnceleme-Metin-Sözlük)* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016), 3214; Abdülbaki Çetin, "Ebu'l-Leys Semerkandî Tefsirinin Türkçe Tercümesi Üzerine", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 22-Güz (2007), 63.

⁴ Mesela bk. Ebü'l-Fadl Mûsâ b. Hüseyin el-İznikî, *Terceme-i Tefsîru'l-Lübâb* (Bursa İnebey Kütüphanesi, Ulucami, 435), 102a; *Enfesü'l-Cevâhir* (Ulucami, 436), 4b.

Ulucami 435 numaradaki nüsha, tefsirin 2. cildir. Bu eserin 3. cildi ise Topkapı Sarayı Yazma Eserler Kütüphanesi'nin Koğuşlar bölümünde 561 numara ile kayıtlıdır. Bu cildin sonunda eserin dördüncü cildinden bahsedilmekle birlikte bu cilt ile birinci cildin nerede olduğu henüz tespit edilememiştir.⁵

İznikî'nin Arapçadan tercüme ettiğini bildirdiği ve *Tefsîru'l-Lübâb* ismini verdiği bu eser şimdiye kadar Hâzin'in *Lübâbü't-Te'vîl* isimli eserinin tercümesi olarak biliniyor,⁶ aynı mütercimnin Semerkandî tercümesi ile karıştırılarak isminin *Enfesü'l-Cevâhir* olduğu söyleniyordu.⁷ Taş, bu tercüme üzerine yaptığı doktora tezinin sonuç kısmında şöyle demektedir:

“Bu eserin ismi tespitlerimize göre, *Tefsiri'l-Lübâb Tercümesi*'dir. Çalışmamızın esasını teşkil eden *Tefsiri'l-Lübâb Tercümesi*, Hâzin el-Bağdâdî'nin Beydâvî tefsirini te'vil yoluyla Arapça olarak kaleme aldığı *Lübâbü't-te'vîl fi Ma'âni't-tenzîl* eserinin Türkçeye tercümesidir. Gerek nüsha karşılaştırmaları gerekse yazarın diğer eserlerinde kullandığı mahlas ve isminden hareketle bu eserin Mûsâ bin Hacı Hüseyin İznikî'ye ait olduğunu söyleyebiliriz. Hâzin tefsirinin Arapça aslından yaptığımız karşılaştırmalarda eserin birebir tercümesinin yapılmadığı, İznikî'nin eseri kendine özgün tercüme ettiği anlaşılmaktadır. Bu bakımdan bu eserin telif tercüme olduğunu söylemek gerektiği kanaatindeyiz.”⁸

Taş'ın söz konusu tespitine rağmen biz bu tercüme ile Hâzin'in tefsirini mukayese ettiğimizde birbirleriyle uyuşan hiçbir yerinin olmadığını gördük. Zaten İznikî, Hûd sûresinin sonundaki ferağ kaydında⁹ eserini *Tefsîru'l-Lübâb* diye isimlendirdiğini ifade etmekle birlikte ne Hâzin'den ne de onun *Lübâbu't-te'vîl*'inden bahsetmiştir.¹⁰ Bu tercümenin Hâzin tefsirinden yapılmadığını farkedene Hidayet Aydar, pek çok tefsirle mukayesesini yaptıktan sonra bunun “Lübâb” isimli başka bir tefsirin tercümesi yahut müstakil bir tefsir olabileceği ihtimalinden bahseder.¹¹ Alpaydın da “Bu veriler doğrultusunda hâsıl olan kanaatimize göre, *Tefsîru'l-Lübâb*'ın, Musa İznikî'nin önce Arapça olarak telif ettiği sonra da istifadesinin daha genel olması ümidiyle Türkçeye tercüme ettiği tefsiri olduğunu söyleyebiliriz” der.¹²

⁵ Taş, *Eski Anadolu Türkçesi Dönemi Eserlerinden “Tefsîru'l-Lübâb Tercümesi” Üzerine Dil İncelemesi*, 3216.

⁶ Bağdatlı İsmâil Paşa, *Hediyetu'l-ârifîn*, 2/480; Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, 2/14. Bu müellifler İznikî'nin *Lübâbu't-te'vîl*'i “Enfesü'l-cevâhir” ismiyle tercüme ettiğini söyleyerek konunun iyice karışık hâle gelmesine sebep olmuşlardır. Çetin, “Ebu'l-Leys Semerkandî Tefsirinin Türkçe Tercümesi Üzerine”, 71; Taş, *Eski Anadolu Türkçesi Dönemi Eserlerinden “Tefsîru'l-Lübâb Tercümesi” Üzerine Dil İncelemesi*, 3214.

⁷ Murat Yüksel, “Kara Timurtaş-oğlu Umur Bey'in Bursa'da Vakfettiği Kitaplar ve Vakıf Kayıtları”, *Türk Dünyası Araştırmaları* 31 (Ağustos 1984), 141; Bu karışıklığın nasıl ortaya çıktığına dair bk. Çetin, “Ebu'l-Leys Semerkandî Tefsirinin Türkçe Tercümesi Üzerine”, 63-67.

⁸ Taş, *Eski Anadolu Türkçesi Dönemi Eserlerinden “Tefsîru'l-Lübâb Tercümesi” Üzerine Dil İncelemesi*, 3214.

⁹ İznikî, *Terceme-i Tefsîru'l-Lübâb* (Ulucami, 435), 317.

¹⁰ Hâzin'in gerçek tercümesi ise Ebu't-Tevfik İbrahim Nakşibendî tarafından 1221/1806 senesinde yapılmış olup 1. ve 3. ciltleri Süleymaniye Kütüphanesi Yazma Bağışlar 3163, 3164 numaralarda bulunmaktadır. Eser Hicr sûresinin sonuna kadar gelmiştir. Mukayese ettiğimizde bu tercümenin gerçekten Hâzin'in tefsirine birebir uyduğunu gördük. Tafsilat için bk. Taş, *Eski Anadolu Türkçesi Dönemi Eserlerinden “Tefsîru'l-Lübâb Tercümesi” Üzerine Dil İncelemesi*, 244.

¹¹ Hidayet Aydar, “Osmanlı Tefsir Kültürü Açısından Mühim Bir Eser; Bursa Ulucami 435 Numaralı Tefsir Nüshası”, *Turkish Studies = Türkoloji Araştırmaları* 7/3 (2012), 21-24.

¹² İlyâs b. Muhammed b. Ali, *Aynü'l-Hayât fi Tefsîri Kelâmi Hâlıkı'l-Beriyât bi-Îrâdi Ahseni'l-İ'tirâzât*, thk. Mehmet Akif Alpaydın (Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi, 2021), 37.

1.1 Tefsîru'l-Lübâb Hangi Tefsirin Tercümesidir?

Yaptığımız mukayese sonucu Hâzin tefsiriyle alâkası olmadığı kesinleşen eseri, aslına dair bir ipucu bulma azmiyle dikkatle okumaya başladık. En'âm sûresi tefsirinin başında geçen سموات القلوب ifadesini kaynaklarımızda aradığımızda Nisâbü'rî'nin bu ifadeyi kullandığını tespit ettik. Biraz takip edildiğinde iki eserin birbirine benzediği görülüyordu. Nisâbü'rî'nin âyetlerdeki kıraat farklılıklarını ve durakları zikredip zâhirî tefsirini yaptıktan sonra “et-Te'vîl” başlığı altında verdiği işârî yorumlar İznikî'nin tercümesi ile uyumlu idi. Bu durum ilk anda “acaba İznikî, Nisâbü'rî'nin sadece işârî yorumlarla ilgili kısımlarını mı tercüme etti” düşüncesini akla getiriyordu. Araştırmaya devam ederek Nisâbü'rî'nin işârî yorumları Necmeddîn-i Dâye'nin tefsirinden aldığı bilgisine ulaştık. Bunun üzerine İznikî'nin tercümesi ile Necmeddîn-i Dâye'nin *Bahrü'l-hakâik* isimli tefsirini mukayese ettiğimizde iki eserin birebir örtüştüğünü gördük.

1.2 Bahrü'l-Hakâik

Necmeddîn-i Dâye, *Bahrü'l-hakâik ve'l-me'ânî fi tefsîri's-seb'î'l-meşânî* ismini verdiği¹³ dokuz ciltlik bir tefsir yazmış, Zâriyât sûresinin 18. âyetine geldiğinde Moğollarla savaşırken şehid düşmüştür.¹⁴ Alâüddeve-i Simnânî ise eserin kâmil mânâda on cilt olması düşüncesiyle kalan kısmını *Necmü'l-Kur'ân* isimle bir ciltte tamamlamıştır. Alâüddeve burada Dâye'nin tefsirinden *et-Tefsîru'n-Necmî* diye bahseder.¹⁵

Dâye, tefsîrinde Kur'ân-ı Kerîm'in önce zâhirî, sonra da bâtinî anlamlarından bahsetmiş, lafız tahlilleri yapmış, kıraat farklılıklarını nakletmiş ve fikhî konuları incelemiştir. Önceki tefsirlerden çokça alıntı yapması sebebiyle bu eserini okuyanların başka bir kitaba ihtiyaç hissetmeyeceğini söyler. Bu hususta asıl kaynağının Sa'lebî'ye âit *el-Keşf ve'l-beyân* isimli tefsir olduğunu belirtmiş; ardından Vâhidî'nin *Basît* ve *Vasît*'ini de zikretmiştir.¹⁶ Dâye, tefsirinde edebî bir dil kullanmış ve bir âyeti tefsir ederken diğer âyetler, hadîs-i şerîfler ve Arap şiiiriyle istişhâdda bulunmuştur. Bu zâhirî tefsir kısmı daha çok Sa'lebî'den nakille tamamlandıktan sonra *قال الإمام الرباني المصنف رضي الله عنه* ifadesi gelir ki bunun müstensihâ âit olduğu anlaşılmaktadır. Ardından *الإشارة في تحقيق الآية* ibaresiyle işârî tefsire başlanır.¹⁷

Bugün eserin sadece birinci cildinin tek nüshasına ulaşılabilmıştır. Bu cilt 2. cüz'ün sonuna kadar gelmiş olup 647 senesi Rebiulevvel ayında Tüster şehrinde istinsah edilmiş ve müellifine okunmuştur.¹⁸

Dâye'nin daha sonra kendisinden *Aynü'l-hayât* ve *et-Te'vîlâtü'n-Necmiyye* isimleriyle de bahsedilen bu tefsiri yanlışlıkla hocası Necmeddîn-i Kübrâ'ya nispet edilmiş ve eserin muhtasarı bu hata üzere basılmıştır.¹⁹ Bugün tefsirin kütüphanelerde yaygın olan yazma nüshalarıyla matbu nüshası eserin aslı değil ihtisar edilmiş hâlidir.

¹³ Necmeddîn-i Dâye, *Bahrü'l-hakâik* (Süleymaniye Kütüphanesi, Hasan Hüsnü Paşa, 37M), 10b, 331b.

¹⁴ Necmeddîn-i Dâye, *Aynü'l-hayât* (Süleymaniye Kütüphanesi, Damat İbrahim Paşa, 153), 468b.

¹⁵ Alâüddeve-i Simnânî, *Tefsîru's-Simnânî alâ Lisâni't-Tasavvuf* (Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, 165-001), 26a; Süleyman Ateş, *İşârî Tefsîr Okulu* (İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 1998), 141, 152; Hamid Algar, “Bahrü'l-Hakâik ve'l-Meânî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1991), 4/515.

¹⁶ Dâye, *Bahrü'l-hakâik* (Hasan Hüsnü Paşa, 37M), 10a.

¹⁷ Meselâ bk. Dâye, *Bahrü'l-hakâik* (Hasan Hüsnü Paşa, 37M), 72b, 74b, 75b, 103b, 105b, 106a, 327b, 330b. Tefsir metodu hakkında tafsilat için bk. Mehmet Okuyan, *Necmuddin Dâye ve Tasavvufî Tefsiri* (Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1994), 94-169.

¹⁸ Dâye, *Bahrü'l-hakâik* (Hasan Hüsnü Paşa, 37M), 331b-332b.

¹⁹ Bk. Şemseddin Muhammed es-Savcı, *Hulâsatü Bahrü'l-Hakâik* (Ragıb Paşa Kütüphanesi, Ragıb Paşa, 95), 1a; (Süleymaniye Kütüphanesi, Damad İbrâhim Paşa, 153); Brockelmann, GAL Suppl., I, 787, 804; Ömer Nasuhi Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi Tabakatü'l-*

1.3 Bahrül-Ḥakā'ik'in Muhtasarı

Ragıb Paşa 95 numaralı yazmanın iç kapağında ifade edildiğine göre Necmeddîn-i Dâye'nin *Bahrül-ḥakā'ik* isimli tefsirini, müridlerinden Şemseddin Muhammed es-Savcı özetleyerek buna *Hulâşatü Bahri'l-ḥakā'ik* ismini vermiş ve bu eser 12 Şevval 974'te istinsah edilmiştir. Bu nüsha kütüphanelerimizde *Bahrül-ḥakā'ik*, *‘Aynü'l-hayât* ve *et-Te'vilâtü'n-Necmiyye* adlarıyla yer alan diğer nüshalarla aynı olmasına rağmen tespit edebildiğimiz kadarıyla sadece bunun isminde “*Hulâşa*” kelimesi yer almaktadır. Bir de 693'te istinsah edilen Süleymaniye Kütüphanesi, Fâtih 231'deki nüshanın başında *الأول من كتاب بحر الحقائق وتحفة الخلائق المنتخب من كتاب بحر الحقائق والمعاني في تفسير السبع المثاني* kaydı yer alır. Bu isimde geçen “*müntehab*” kelimesinden asıl tefsirden işârî manaların seçilerek bir ihtisar yapıldığı anlaşılabilir. Cildin sonunda ise *تم المحلدة الأولى من كتاب بحر الحقائق والمعاني في تفسير السبع المثاني* ifadesi yer alır. Bu durum bize asıl tefsirin isminin muhtasarlara için de aynen kullanıldığını göstermektedir. Bu nüsha da diğer muhtasar nüshalarla basit farklılıklar dışında aynıdır. Tefsirin üç farklı isimle anılan nüshalarının birbirleriyle hep aynı olduğu görülmektedir. Kütüphanelerdeki nüshalar incelendiğinde eserin muhtasarının daha fazla yaygınlık kazanarak asıl eseri unutturduğu anlaşılmaktadır.

Tefsirin ihtisar metoduna gelince bunu birkaç örnekle izah etmeye çalışalım: Tefsirin aslında yer alan ve Sa'lebî'den senetleriyle birlikte nakledilen rivayetler, Fâtîha'nın isimleri, faziletleri gibi konular muhtasarda bulunmamaktadır.²⁰ Besmele tefsirinde Dâye, “İsm” kelimesi hakkında ismin mâhiyeti, iştikakı ve tekaddümü şeklinde üç vecih olduğunu söyleyerek bunları uzunca açıkladığı hâlde muhtasarda ilk iki konu atlanıp üçüncüye geçilmiştir.²¹ Ancak bu konudaki bilgiler Sa'lebî'nin tefsirinde yer almaz. Bu da Dâye'nin Sa'lebî dışında başka kaynaklardan da istifade ettiğini göstermektedir. Yine tefsirin aslında lafzatullahın iştikākı, zât ismi mi yoksa sıfat ismi mi olduğu, ism-i alem ve ism-i a'zam olup olmadığı gibi zâhirî tefsirle ilgili konular uzunca işlenmiştir. Muhtasarda ise bu kısımlar atlanarak doğrudan işârî mânaya geçilmiştir.²² Kitabın aslında *قُلْتُ* denirken muhtasarın aynı yerinde *رضي الله عنه* denilmektedir.²³ Muhtasara hâkim olan “(musannif) der ki” şeklindeki üçüncü tekil şahıs ifadesi, kitap üzerinde ikinci bir kalemin tasarrufla bulunduğunu devamlı hissettirmektedir.

Tefsirin devamında âyetin zâhirî tefsirini ihtiva eden ilk kısım çıkarılarak “*el-İşâratü fî tahkiki'l-âyeti*”, “*el-İşâratü fihâ*”, “*yüşîru ilâ...*”, “*işâratün ilâ...*” gibi “*işâret*” kelimesini içeren bir ifadeyle doğrudan işârî tefsir kısmına geçilmiş, bu da daha sonra Dâye'nin tefsirinin tamamıyla işârî olduğu zannına yol açmıştır. Bundan dolayı Bilmen “Bu eser, bir tefsirden ziyâde bir te'vil mecmuasıdır”

Müfessirîn (İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1973), 2/498; Necmeddîn el-Kübrâ, *et-Te'vilâtü'n-Necmiyye fi't-tefsiri'l-işâriyyi's-süfi*, thk. Ahmed Ferid el-Mizyadî (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2009).

²⁰ Krş. Dâye, *Bahrül-hakāik* (Hasan Hüsnü Paşa, 37M), 11a-16b; Savcı, *Hulâsa* (Ragıb Paşa, 95), 1b.

²¹ Krş. Dâye, *Bahrül-hakāik* (Hasan Hüsnü Paşa, 37M), 21b-22b; Savcı, *Hulâsa* (Ragıb Paşa, 95), 4a; Kübrâ, *et-Te'vilâtü'n-Necmiyye*, 1/74.

²² Krş. Dâye, *Bahrül-hakāik* (Hasan Hüsnü Paşa, 37M), 22b-28b; Savcı, *Hulâsa* (Ragıb Paşa, 95), 4a; Kübrâ, *et-Te'vilâtü'n-Necmiyye*, 1/75.

²³ Krş. Dâye, *Bahrül-hakāik* (Hasan Hüsnü Paşa, 37M), 18b; Savcı, *Hulâsa* (Ragıb Paşa, 95), 2b13; Kübrâ, *et-Te'vilâtü'n-Necmiyye*, 1/67.

demmiştir.²⁴ Tefsirin aslını gören Ateş ise buna *Baħrũ'l-ħakā'ik*, muhtasarına da 'Aynũ'l-ħayât isminin verildiği kanaatine varmıştır.²⁵ Ancak tam olarak böyle bir ayırım yapmak mümkün değildir. Zira kütüphanelerdeki muhtasar nüshalara da umumiyetle *Baħrũ'l-ħakā'ik* ismi verilmiştir.

İşte Mûsâ el-İznikî, tefsirin bu muhtasarını tercüme etmiş ve ismini *Tefsîru'l-Lübâb* koymuştur. Esere "Lübâb" (öz, hülâsa) ismini vermesi tefsirin muhtasarını tercüme etmesi veya işârî mânaları öz olarak kabul etmesi sebebiyle olabilir.

1.4 *Baħrũ'l-ħakā'ik* ile *Tefsîru'l-Lübâb*'ın Mukâyesesi

Necmeddîn-i Dâye'nin tefsiri ile İznikî'nin tercümesinin birbiriyle aynı olduğunu göstermek üzere birkaç mukayese yapmakta fayda vardır.

1) Dâye, Âl-i İmrân sûresinin 112. âyetini şöyle tefsir etmiştir:

"ضربت عليهم الذلة ذلة الطمع والمسكنة" ومسكنة الحرص "أينما ثقفوا إلا بحبل من الله" إلا أن يعتصموا لمحبة الله وطلبه "وحبل من الناس" يعني متابعة النبي صلى الله عليه وسلم وسيرته "وباؤ بغضب من الله" يعني وإن لم يعتصموا باءوا بغضب من الله وهو البعد عنه والطرده "ذلك بأنهم كانوا يكفرون" كفران النعمة "بآيات الله" التي أظهرها الله على أوليائه وأحبابه وأكرمهم بها من ساير الخلق لتبيين الحق "ويقتلون الأنبياء بغير حق" أي يميتون سنن الأنبياء وسيرهم بإظهار أباطيلهم في طلب الدنيا والحرص عليها وكتمان الحق بترك طلبه "ذلك بما عصوا" أي بسبب أنهم عصوا الله في أمره بطلبه وترك غيره إذ قال: "قل الله ثم ذرهم" (الأنعام 91/6) وعصوا الرسول في دعوته إياهم إلى الله وكان "داعيا إلى الله بإذنه وسراجا منيرا" (الأحزاب 46/33) "وكانوا يعتدون" يتجاوزون عن سنن الإستقامة ويتناكبون عن الصراط المستقيم الذي هو "صراط العزيز الحميد" (سبأ 6/34).²⁶

Mûsâ el-İznikî bu ibareyi şöyle tercüme etmiştir:

"يا ni buların üzerine zillet-i tama' ve haķaret-i hırs konıldı her ķande olurlarsa ya ni bu zilletten ķurtılamaz illâ olar ki Allah Teâlâ'nun muħabbeti ipine yapışub onı taleb etdiler ve daħi Rasûl'ün mütâbaati habline yapışdılar, onun sîretin tutdılar وبأؤ بغضب من الله وضررت عليهم المسكنة ya ni olar kim Ĥak Teâlâ ipine ve sünnet-i Rasûl ipine yapışmadılar, anlar döndüler Allahu Teâlâ'nun ģazabıyla ki ol Ĥazret'ten sürgüb merdud olmaktadır, daħi onların üzerine meskenet-i hırs konıldı onunile haķır oldılar كانوا يكفرون بآيات الله ya ni bu ģazab bu zillet bulara andandır ki Allah Teâlâ'nun ni'metlerine kâfir oldular ki evliyaları üzerine âyâtlarıyla anı ızhar kıldı, ol âyâtlarıyla cemî' ģalk üzere ikram kıldı tâ ki hak zâhir ola حق ويقتلون الأنبياء بغير حق ya ni daħi bular enbiyâların sünnetlerin öldürdiler ve sîretlerin terk itdiler ol bâtılların ızhar kılmağile dünya talebinde ve anun üzerine ģarîs olub haķķı ketm etmekile ve anı taleb kılmağı komağile بما عصوا ya ni bu nesne bulara andan ötrüdür ki Allah teâlâ'ya 'âşî oldular, anı taleb etmek emrini terk etdiler ģayrini taleb etdiler nite ki buyurdi ثم ذرهم ve daħi da'vetinde Rasûle 'âşî oldular ki oları Allah Teâlâ'ya da'vet kıldı ana icabet etmediler ol münevver ķerâgun nûriyle nurlanmadılar nefisleri zulumâtlarında kaldılar وكانوا يعتدون daħi bular tecâvüz kıldılar istikâmet tarîķinden sürcüp yüzleri üzere düşdüler ol doğru yoldan ki 'Azîz ü Ĥamîd yoludur."²⁷

²⁴ Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 498.

²⁵ Ateş, *İşârî Tefsîr Okulu*, 142.

²⁶ Savcı, *Hulâsa* (Ragıb Paşa, 95), 64a; Kübrâ, *et-Te'vilâtü'n-Necmiyye*, 2/64. Matbu nüshada çok fazla ve fâhiş okuma hataları olduğuna dikkat çekmek isteriz.

²⁷ İznikî, *Terceme-i Tefsîru'l-Lübâb* (Ulucami, 435), 7b-8a.

İznikî burada sadece "داعيا إلى الله بإذنه وسراجا منيرا" kısmının tercümesinde rahat davranmış, diğer cümleleri birebir tercüme etmiştir.

Nîsâbü'rî de aynı ifadeyi kısaltarak şöyle almıştır:

ضربت عليهم ذلة الطمع ومسكنة الحرص إلا أن يعتصموا بمحبة الله وطلبه وحبل من الناس يعني متابعة النبي صلى الله عليه وسلم وسيرته. ويقتلون الأنبياء يميئون سنتهم وسيرهم.²⁸

2) Dâye, Enfâl sûresinin başında şöyle demektedir:

"يسألونك عن الأنفال" إلى "كريم". الإشارة فيه أن كثرة السؤال توجب الملل ولهذا نهي النبي صلى الله عليه وسلم عن القيل والقال وكثرة السؤال وإضاعة المال... وإنما سألوها ليكون الأنفال لهم فقال تعالى على خلاف ما تمنوا²⁹

İznikî bu ibareyi şöyle tercüme etmiştir:

“ورزق كريم. Ana işaret kılar kim çok su’âl itmek melâlet vâcib kılar. Bundan ötürü Rasûl aleyhisselâm kıyl ü kâlden men’ eyledi, daği çok sormaktan ve malı zâyî’ etmekten... Bedürüstî bular ol ğanâyimden sorarlardı ki kendülerinçün ola ammâ Hâk Teâlâ onlar umduğingül hilâfınca cevap virdi...”³⁰

Nîsâbü'rî de aynı ifadeyi hafif tasarrufla şöyle almıştır:

كثرة السؤال توجب الملل وإنما سألوها ليكون لهم الأنفال فأجيبوا على خلاف ما تمنوا³¹

3) Yûnus sûresinin 1. âyeti mukayese edildiğinde üç eserin de birebir aynı olduğu görülecektir.³²

1.5 İznikî'nin Tefsîru'l-Lübâb'daki Tercüme Metodu

İznikî bu eserinde lafzî tercüme yaparak eserin aslına tamamen sâdık kalmıştır. Örnek vermek gerekirse İznikî "إِنَّمَا الْمَسِيحُ عِيسَى ابْنُ مَرْيَمَ رَسُولُ اللَّهِ" (النساء 171/4) لا ابن الله وهذا هو القول الحق وكذلك ما قاله "يُرْسِلُ اللَّهُ رُسُلًا فِي الْأُمَمِ نَذِيرًا" (يونس 101) "yani taḥkîk Mesîḥ ki 'Îsâ'dur Meryem oğli ol Hâk Teâlâ'nun rasûlidür oğli değül, ḳavl-i ḥâk budur, daği ne ki 'Îsâ ḥaber virdi didi ki: innî abdullah"³⁴ diye çevirmiştir ki kelimelerin sırasına bile dikkat ettiği görülmektedir.

İznikî, âyet-i kerimeyi yazdıktan sonra umumiyetle "İşâret bu âyet taḥkîkinde budur ki" diye söze başlar ki Dâye'nin الإشارة في تحقيق الآية bir tercümesidir.

Dâye, en-Nisâ 4/171. âyetin tefsirinde dinde aşırı gitmekten bahsederken Gulât-ı Şi'a'yı örnek verir ve onlar hakkında bir şiir zikreder.³⁵ İznikî ise şiiri atlayarak diğer cümleleri aynen tercüme eder.³⁶ Yine bir sonraki âyette Dâye, Hz. Îsâ'nın daha sût emerken "ben Allah'ın kuluyum"

²⁸ Nizâmüddîn Hasen b. Muhammed en-Nîsâbü'rî, *Garâibü'l-Kur'ân ve regâibü'l-furkân*, thk. Zekeriyâ Umeyrât (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1416), 2/245.

²⁹ Savcı, *Hulâsa* (Ragıb Paşa, 95), 124b; Kübrâ, *et-Te'vilâtü'n-Necmiyye*, 3/105.

³⁰ İznikî, *Terceme-i Tefsîru'l-Lübâb* (Ulucami, 435), 267b.

³¹ Nîsâbü'rî, *Garâibü'l-Kur'ân*, 3/379.

³² Savcı, *Hulâsa* (Ragıb Paşa, 95), 139b; İznikî, *Terceme-i Tefsîru'l-Lübâb* (Ulucami, 435), 228b; Nîsâbü'rî, *Garâibü'l-Kur'ân*, 3/564.

³³ Savcı, *Hulâsa* (Ragıb Paşa, 95), 86a; Kübrâ, *et-Te'vilâtü'n-Necmiyye*, 2/238.

³⁴ İznikî, *Terceme-i Tefsîru'l-Lübâb* (Ulucami, 435), 100b.

³⁵ Savcı, *Hulâsa* (Ragıb Paşa, 95), 86a; Kübrâ, *et-Te'vilâtü'n-Necmiyye*, 2/237.

³⁶ İznikî, *Terceme-i Tefsîru'l-Lübâb* (Ulucami, 435), 100a.

deyişinden bahsederken *عَادَةً تَرَضَعَتْ بِرُوحِهَا تَنْزَعَتْ* meselini³⁷ zikreder³⁸ ama İznikî bu meseli tercüme etmez.³⁹ Tefsirde şâhid olarak zikredilen âyetleri atladığı da olur.⁴⁰

Nadiren bazı tercüme hataları da göze çarpmaktadır.⁴¹ Bunların bir kısmı da nüsha farklılığından kaynaklanmaktadır. Meselâ Dâye'nin:

قال الشيخ المصنف رضي الله عنه: ومن فضيلة عيسى على الملائكة ان اجتمع فيه ما كان شرفا بآدم عليه السلام لأنه من ذريته من قبل الأم وما كان شرفا للملائكة إذ قال له أيضا كن فكان فقد وجد في عيسى ما لم يوجد في الملائكة ولم يوجد في الملائكة شيء لا يوجد في عيسى عليه السلام فافهم جدا.⁴²

ifadesi matbu nüshada şeklidir.⁴³ İznikî de matbu nüshanın esas aldığı yazmayı kullanmış olmalı ki bu cümleyi şu şekilde tercüme etmiştir: “Şeyh eydür: ‘Îsâ’nun fazîletini bundan fehmeyle.”⁴⁴

İznikî tercümeyle zaman zaman küçük açıklamalar ilave eder. Meselâ الشجرة الطيبة ifadesini “ol şecere-yi tayyibe ki kelime-yi tevḥîddir” diye; مكر الأعداء الخبيثة ifadesini de “ol ḥabîs düşmanların mekrinden emîn olasız ki hevâ vü şeyṭandır” şeklinde çevirmiştir.⁴⁵

Tefsîru'l-Lübâb'ın elimizde bulunan ikinci cildinin tamamı burada zikrettiğimiz örneklerde olduğu gibi birebir Dâye'nin *Baḥrû'l-ḥakâ'ik*'ine uymaktadır. Dolayısıyla onun tercümesi olduğunda hiç şüphe yoktur.

2. Sürûrî ve *Tefsîru'l-Kur'ân'i'l-Azîm*

Kaynaklarımızın bir kısmında Muslihuddin Mustafa Sürûrî'ye tam bir tefsir nispet edilmektedir.⁴⁶ Bundan hareketle bazı araştırmacılar Sürûrî'ye nisbet edilen bu eser üzerine yüksek lisans tezleri hazırlamışlardır. Eserin tefsir yönünü incelemek üzere çalışmaya başladığımızda öncelikle kaynaklarını tespit etmeye yöneldik ve içerde zikrettiği isimleri, kullandığı rivayetlerin hangi tefsirlerle ortak olduğunu araştırmaya başladık. Bir müddet sonra tefsirde kullanılan rivayetlerin, ismi zaman zaman zikredilen Ebü'l-Leys Semerkandî'nin tefsiriyle çokça örtüştüğünü fark ettik. İki eseri karşılaştırdığımızda sonuna kadar birbirleriyle uyum arz ettiklerini gördük.

³⁷ Ebü'l-Fadl Ahmed b. Muhammed el-Meydânî, *Mecma'u'l-emsâl*, thk. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ts.), 2/55. “Süt emerken kazandığı bir alışkanlık ancak rûhuyla birlikte çıkar.”

³⁸ Savcı, *Hulâsa* (Ragıp Paşa, 95), 86a; Kübrâ, *et-Te'vilâtü'n-Necmiyye*, 2/239.

³⁹ İznikî, *Terceme-i Tefsîru'l-Lübâb* (Ulucami, 435), 102a.

⁴⁰ Savcı, *Hulâsa* (Ragıp Paşa, 95), 87a; Kübrâ, *et-Te'vilâtü'n-Necmiyye*, 2/247; İznikî, *Terceme-i Tefsîru'l-Lübâb* (Ulucami, 435), 106b.

⁴¹ Savcı, *Hulâsa* (Ragıp Paşa, 95), 86a, 87a; Kübrâ, *et-Te'vilâtü'n-Necmiyye*, 2/239, 240, 247; İznikî, *Terceme-i Tefsîru'l-Lübâb* (Ulucami, 435), 101a, 102a, 106ab.

⁴² Savcı, *Hulâsa* (Ragıp Paşa, 95), 86b.

⁴³ Kübrâ, *et-Te'vilâtü'n-Necmiyye*, 2/240.

⁴⁴ İznikî, *Terceme-i Tefsîru'l-Lübâb* (Ulucami, 435), 111b.

⁴⁵ Savcı, *Hulâsa* (Ragıp Paşa, 95), 87a; Kübrâ, *et-Te'vilâtü'n-Necmiyye*, 2/246; İznikî, *Terceme-i Tefsîru'l-Lübâb* (Ulucami, 435), 106a.

⁴⁶ Muslihuddin Mustafa b. Şa'bân el-Geliboluvî Sürûrî, *Tefsîru'l-Kur'ân'i'l-Azîm* (İstanbul: Nuruosmaniye Kütüphanesi, Nuruosmaniye, 317); Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, 2/226: “Nuruosmaniye Kütüphanesi'nde Umur Paşa nâmına müellef Türkçe bir tefsîri de vardır”. Bk. *DİA*, XXXVIII, 172.

Baştan beri bu paralelliğin keşfedilmesini engelleyen ve eserin telif olduğunu düşündüren hususların şunlar olduğu söylenebilir: 1) Mütercim tarafından eserin başına ilave edilen manzum mukaddime ile mufassal istiaze ve besmele tefsiri, 2) Semerkandî'nin Kur'ân'ı anlamının önemi ve tefsir yapılırken dikkat edilmesi gereken hususlarla ilgili mukaddimesinin tercümede yer almayışı, 3) Mütercimin te'lîfi tercüme usulünü kullanmış olması.

2.1 Tercüme Niçin Sürûri'ye Nisbet Edilmiştir?

Mütercimin mukaddimede Umur Paşa'yı methettiği sayfada iki defa "sürûr" kelimesi geçmektedir. Kitabı okuyan birisi kırmızı kalemle bu iki kelimenin altını çizdikten sonra sayfanın altına "Müellif ismini telmih ile anlatıyor" yazmıştır.⁴⁷ Eserin Sürûri'ye âit olduğuna gösterilen tek delil budur. Bu nüshanın diğerleriyle benzerliğini ilk anda fark ettirmeyen şey ise mütercime ait manzum mukaddimenin çoğu yazma nüshada olmayıp bu nüshada tam olarak yer almasıdır.⁴⁸ Daha çok mukaddimesiz hâli yaygın olan eserin mukaddimeli nüshası ve üzerindeki yanlıcı not eserin Sürûri'ye nispet edilmesine sebep olmuş görünüyor.

Eserin Sürûri'nin telifi olduğu düşüncesiyle üzerinde yüksek lisans tezi hazırlayan araştırmacılardan⁴⁹ Hasan şöyle der:

"Aydın-İzmir yöresine hâkim olan Aydınoğulları Beyliği'nin kurucusu Mehmed Bey'in oğlu olan Gazi Umur Bey (Umur Paşa), H. 709 / M. 1309-10 - H. 748 / M. 1348 yılları arasında yaşamıştır. Umur Paşa nâmına Türkçe olarak yazılmış bu eser Nuruosmaniye kütüphanesinde bulunmaktadır. Gelibolulu Muslihiddîn Sürûri, esere *Tefsirü'l-Azime* adını vermiştir."⁵⁰

Başka araştırmacılar da benzer ifadelerle eserin Umur Bey adına yazıldığını ifade eder ve onu Sürûri'ye nisbet edenlerin listesini verirler.⁵¹ Konuyla ilgili araştırma yapanlardan Bulut ise biraz daha ihtiyatlı yaklaşarak şöyle der:

"es-Surûri'ye ait olduğu iddia edilen eserlerden biri de *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîz* ismiyle Türkçe kaleme alınmış, geniş hacimli bir tefsir kitabıdır. es-Surûri'nin telif eserlerinden biridir. Kaynaklarda bu eseriyle ilgili herhangi bir malumat bulunmamasına karşın, Bursalı Mehmed Tâhir Efendi'ye ait olan *Osmanlı Müellifleri* isimli eserde, eserin bulunduğu kütüphane bilgisi ve Umûr Paşa adına yazıldığı bilgisi mevcuttur."⁵²

⁴⁷ Sürûri, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîz* (Nuruosmaniye, 317), 5a.

⁴⁸ Abdurrahman Özkan sadece İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, Türkçe Yazmalar, 8248 ve Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih, 631'de yer alan iki nüshada mukaddime olduğunu söyler. ("Ahmed-i Dâî'nin Tefsîr Tercümesi'nin Manzum Mukaddimesi ve Dil Özellikleri", *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 11 (2002), 4). Biz bunlara Hacı Mahmud Efendi 51 ve Nuruosmaniye 317'deki nüshaları da ilave ediyoruz.

⁴⁹ Bu araştırmacılar tezlerini 2020-2021 yıllarında yapmışlardır. Hâlbuki aynı eser Ahmed-i Dâî'ye nispet edilerek 2000-2002 yılları arasında pek çok teze konu olmuştur. Bkz. Çetin, "Ebu'l-Leys Semerkandî Tefsirinin Türkçe Tercümesi Üzerine", 56-57.

⁵⁰ Mohammed Salahaldeen Hasan, *Gelibolulu Surûri Muslihi'd-din Mustafa bin Şaban'ın "Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azime" Adlı Eseri (1b-50b Varakları Arası) İnceleme- Metin- Dizin- Tıpkıbasım* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020), 4, 9.

⁵¹ Ayberk Kurtgel, *Gelibolulu Sürûri Muslihi'd-din Mustafa bin Şaban: "Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azime" (121a-191a Varakları Arası) (İnceleme - Metin - Dizin - Tıpkıbasım)* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021), 22-24; Habibe Bozkaya İnce, *Gelibolulu Sürûri Muslihiddin Mustafa bin Şaban: "Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azime" (51a-120b vr.) (İnceleme-Metin-Dizin-Tıpkıbasım)* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021), 4, 10-11.

⁵² Mehmet Beşir Bulut, *Muslihuddin Mustafa b. Şabân es-Surûri ve Şerhu'l-Kâfiye Adlı Eserinin Edisyon Kritiği* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022), 71.

Nedense bu araştırmacıların hiçbiri Umur Bey'in Sürûrî'nin doğumundan bir buçuk asır önce vefat ettiğine dikkat etmemişlerdir. Hatta Güleç, Okur ve Göksu, eserin telif sebebini zikrederken "devrin askerlerinden/komutanlarından Umur Paşa'nın isteğidir" ifadesini kullanmışlardır.⁵³ İnce ile Bulut da eserin tek nüsha olduğundan bahsetmişlerdir.⁵⁴

Eserin Sürûrî'ye âdiyetinden şüphe eden veya bazı delillere dayanarak bunu kabul etmeyen araştırmacılar da vardır.⁵⁵ Bunlardan Aydın, řu delillere istinâden eserin Sürûrî'ye âit olmadığını düşünür ancak kime ait olabileceği konusunu araştırmaz:

- *Kühü'l-Ahbâr, Kâmûsü'l-A'lâm, Hediyetü'l-‘ârifîn, Tezkiretü’ş-şu‘arâ, Hadâikü'l-hakâyık fi tekmileti’ş-Şakâyık* ve *Sicill-i Osmânî*'de Sürûrî'nin eserleri zikredilirken bu tefsirden bahsedilmemesi, sadece Bursalı Mehmed Tâhir'in (öl. 1925) *Osmanlı Müellifleri* eserinde zikredilmesi.
- Sürûrî diğerk eserlerinde ismini açıkça zikrettiği hâlde bu eserde isminden bahsedilmemesi.
- Tefsirin içindeki Yûsuf sûresi kısmıyla Sürûrî'nin *Tefsîru Sûreti Yûsuf* isimli eserinin üslup, muhteva ve metot açısından birbirinden çok farklı olması ve hatta iki eserde aynı konuda verilen bilgiler arasında çelişkilerin yer alması.⁵⁶

Eserin Sürûrî'ye âit olmadığını gösteren delillerden biri de şudur: Kütüphanelerdeki yazma nüshaları birbirleriyle karşılaştırdığımızda bu tercümenin, İznikî ve Ahmed-i Dâî'ye nispet edilen Semerkandî tercümesiyle birebir aynı olduğu görölmektedir. Mesela İznikî'ye nisbet edilen ve Milli Kütüphane Ankara Adnan Ötügen İl Halk Kütüphanesi'nde 4680 numarayla kayıtlı *Enfesü'l-Cevâhir* ile Sürûrî'ye nisbet edilen nüsha birbirinin aynısıdır. Yine aynı kütüphanenin 1908 numarasında kayıtlı olup üzerinde "el-Cildü'r-râbi' min tefsiri *Enfesi'l-Cevâhir*" yazan nüsha da Sürûrî'ye nisbet edilen nüshanın aynısıdır. Bu durumda tercümenin Sürûrî'ye âit olmadığı kesinleşmiş olmaktadır.

Görebildiğimiz kadarıyla Sürûrî'ye nisbet edilen nüsha ile diğerk nüshalar arasında bağlanti kuran yegâne şahıs Ziya Demir olmuştur. O da sonuçta daha önceki araştırmacılar gibi bu tercümeyi Ahmed-i Dâî'nin yaptığı kanaatine varmıştır.⁵⁷

2.2 Tercümeyle Verilen İsimler

Mukaddimede geçen bazı kelime ve terkiplerden hareketle araştırmacılar Sürûrî'ye nisbet edilen esere isim verme yoluna gitmişlerdir. Güleç, makalesinde "Sürûrî'nin bu eserine verdiği isim *Tefsîrü'l-Azime*'dir" der,⁵⁸ daha sonra yazdığı maddede ise kaynak göstermeden "*Tefsîrü'l-Kur'âni'l-*

⁵³ İsmail Güleç, "Gelibolulu Musluhiddin Sürûri, Hayatı, Kişiliği, Eserleri ve Bahrü'l-Ma'arif İsimli Eseri", *Osmanlı Araştırmaları* 21/21 (2001), 230; Hüseyin Okur, *Muslihiddin Mustafa b. Şaban Sürûrî'nin Şerhu'l-Misbâh adlı eserinin edisyon kritiği* (Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011), 13; Nazife Göksu, *Osmanlı Âlimi ve Dîvan Şairi Musluhiddin Mustafa es-Sürûrî'nin Hayatı ve "Tefsîr-i Sûre-i Yûsuf" adlı Eserinin İncelenmesi* (Antalya: Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017), 23.

⁵⁴ İnce, *Gelibolulu Sürûri: "Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azime" (51a-120b vr.)*, 9; Bulut, *Surûri ve Şerhu'l-Kâfiye Adlı Eseri*, 71.

⁵⁵ Bilal Elbir, *Surûri'nin Şerh-i Şebistan-ı Hayal'i -Metin-İnceleme* (İzmir: Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2003), 28; Gelibolulu Sürûri, *Şerh-i Mûcez Fi't-Tıbb*, thk. Mücahit Kaçar - Ahmet Akdağ, ed. Nuray Demir Öztürk (İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2022), 23-37.

⁵⁶ Hatice Aydın, *Musluhiddin Mustafa Sürûri ve Tefsir Metodolojisi Açısından Yusuf Sûresi Tefsiri* (Karabük: Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018), 23-25.

⁵⁷ Ziya Demir, *XIII-XVI. y.y. Arası Osmanlı Müfessirleri* (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2006), 477.

⁵⁸ Güleç, "Gelibolulu Musluhiddin Sürûri, Hayatı, Kişiliği, Eserleri ve Bahrü'l-Ma'arif İsimli Eseri", 230.

azîz (*Tefsîrû'l-azîme* adıyla da bilinen Türkçe bir eserdir)” ifadesini kullanır.⁵⁹ Manzum mukaddimedeki *Ķılam tercüme bu Kelâm-ı ‘Azîz*⁶⁰, *Beyan dilini açavuz ya’ni biz / Anunçün düzevüz Kitâb-ı ‘Azîz*⁶¹ beytlerinden hareketle bu isim verilmiş olabilir. Bazı araştırmacılar da esere “*Tefsîrû'l-Kur’âni'l-Azîme*” diye garip ve hatalı bir isim vermişlerdir.⁶²

Tefsirin eksik nüshalarından birinin başında “el-Cildü’l-evvel min *Tefsîri’l-Kur’âni’l-Azîm* ve kelâmihî’l-kadîm” ibaresi yer alır.⁶³ Bu isim Sürûrî’ye nispet edilerek Nuruosmaniye 317 nüshasının iç kapağındaki serlevhanın ortasına *كتاب تفسير القرآن العظيم تأليف الشيخ العالم العلامة مولانا سروري رحمه الله* şeklinde yazılmıştır.⁶⁴ Kitabın sonunda temme kaydının olmayışı, bu şekilde eserin ismi, müellifi ve mütercimi hakkında büyük bir karışıklığa sebep olmuştur.

2.3 Terceme-i Tefsîr-i Ebu’l-Leys’in Mütercimi Kimdir?

Bu eserin yazma nüshaları, kütüphane kayıtları ve bibliyografik kaynaklar mütercimi hakkında birbirinden farklı bilgilere yer verir. Bazı araştırmacılar Ahmed-i Dâî, İbn Arabşah⁶⁵ ve Mûsâ el-İznîki’nin her birine Ebu’l-Leys tefsiri tercümesi nispet ederken,⁶⁶ bazıları da bunlardan bir veya ikisine nispet etmektedir.

2.3.1 Ahmed-i Dâî’ye ve İbn Arabşah’a Nispet Edilmesi

Semerkindî tefsirinin tercümesi çoğunlukla Ahmed-i Dâî’ye nispet edilmiştir. Bunun sebebi ise eserin manzum mukaddimesinde 6 defa “dâî” kelimesinin zikredilmesi ve bunların birinde bunun Peygamber Efendimiz’in Ahmed ismiyle birlikte yer almasıdır.⁶⁷ Kelimenin *Viribidi bir dâî halka gele, O dâî sözüne nazır kılmaya, Viribidi dâî sana AĦmed’i, İki nesne-yidi bana hem dâî* mısralarında lügat mânasıyla “davetçi” anlamında geçtiği açıktır.⁶⁸ Mütercimim mukaddimede Umur Paşa’nın kendisinden böyle bir eser yazmasını talep ettiğini bildirdiği *Dilek eyledi ol ‘azîz dâî’ye / Ki gönlü kılavuz ana vâ’iye*⁶⁹ beyti ile tefsirin içinde yer alan “Amma bu fakîr dâî der ki: Bunda bir su’âl daĦi vârid olur...”⁷⁰ cümlesinde bu kelimenin isim olarak kullanılmış olması biraz daha muhtemel görünüyor. Bir de Nuruosmaniye 137 numarada kayıtlı nüshanın boş olan ilk sayfasına kurşun kalemle “sekizinci sahifedeki kayda göre bu eser Dâî AĦmed Efendi’nindir” yazılmış, vakıf

⁶⁰ Sürûrî, *Tefsîrû'l-Kur’âni’l-Azîz* (Nuruosmaniye, 317), 4b8.

⁶¹ Sürûrî, *Tefsîrû'l-Kur’âni’l-Azîz* (Nuruosmaniye, 317), 5a9.

⁶² Tercüme-yi Sürûrî’ye nispet ederek yüksek lisans tezi hazırlayan araştırmacılar birbirlerinden etkilenecek hep bu ismi kullanmışlardır. Bk. Hasan, *Gelibolulu Sürûrî Muslihi’-d-din Mustafa bin Şaban’ın “Tefsîrû’l-Kur’âni’l-Azîme” Adlı Eseri (1b-50b Varakları Arası) İnceleme- Metin- Dizim- Tıpkıbasım*); Kurtgel, *Gelibolulu Sürûrî Muslihi’-d-din Mustafa bin Şaban: “Tefsîrû’l-Kur’âni’l-Azîme” (121a-191a Varakları Arası) (İnceleme - Metin - Dizim - Tıpkıbasım)*; İnce, *Gelibolulu Sürûrî Muslihiddin Mustafa bin Şaban: “Tefsîrû’l-Kur’âni’l-Azîme” (51a-120b vr.)*.

⁶³ *Kit’a mine’t-Tefsîr* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih, 00631), 1b.

⁶⁴ Demir, *XIII-XVI. y.y. Arası Osmanlı Müfessirleri*, 477.

⁶⁵ Kâtib Çelebi, *Keşfü’z-zunûn an esâmi’l-kütüb ve’l-fünûn*, thk. Şerafeddin Yaltkaya - Kilisli Muallim Rif’at (İstanbul: Ma’ârif Vekâleti, 1360), 1/441; Bağdatlı İsmâil Paşa, *Hediyetu’l-ârifin*, 1/130; Bilmen, *Büyük Tefsir Tarihi*, 1/392; Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, 147.

⁶⁶ Bu kabulü tekrar edenlerin listesi için bkz. Çetin, “Ebu’l-Leys Semerkandî Tefsirinin Türkçe Tercümesi Üzerine”, 54-55.

⁶⁷ Sürûrî, *Tefsîrû’l-Kur’âni’l-Azîz* (Nuruosmaniye, 317), 3a7, 4b14, 5a8, 16b.

⁶⁸ Sürûrî, *Tefsîrû’l-Kur’âni’l-Azîz* (Nuruosmaniye, 317), 3a17, 25, 3b3, 4b14.

⁶⁹ Sürûrî, *Tefsîrû’l-Kur’âni’l-Azîz* (Nuruosmaniye, 317), 5a8.

⁷⁰ Sürûrî, *Tefsîrû’l-Kur’âni’l-Azîz* (Nuruosmaniye, 317), 16b8.

mührünün olduğu sayfanın başına da aynı kalem “müellifi Dâ‘î Ahmed” yazmıştır. Bahsettiği kayıt ise “muṭṭalî‘ olanlar fâide tutup bu faḳîr dâ‘îye bir du‘â hediye kıla” ifadesidir.⁷¹ Bu kelime tercümenin Ahmed-i Dâ‘î’ye nispet edilmesine sebep olmuştur.

Tabakât müelliflerinden Dâ‘î’nin Semerkandî tefsirini tercüme ettiğini söyleyen ilk kişi Bursalı Mehmet Tâhir’dir.⁷² Ancak nüshalar üzerine sonradan konulan kayıtlar mı onu etkilemiştir yoksa onun eserini okuyan insanlar mı o kayıtları koymuştur bilemiyoruz. Aynı durum eserin Sürûrî’ye nispetinde de söz konusudur.

Bu tercüme İbn Arabşah’a da isnad edilmekle birlikte henüz buna dair bir delile rastlanmamıştır. Nitekim Yuvalı, “Edirne’de bulunduğu sırada yaptığı bu tercümenin nüshasına henüz rastlanmamıştır” der.⁷³ Özdemir de kütüphanelerde *Tercüme-i Tefsir-i Ebu’l-Leys es-Semerkandî ve Enfesü’l-Cevâhir* adlarıyla yer alan eserlerden inceleyebildiği nüshaların hepsinin tek bir eser olduğu sonucuna varmış ve İbn Arabşah tarafından değil de İznikî tarafından tercüme edildiğini söylemiş, Ahmed-i Dâ‘î ihtimalinden hiç bahsetmemiştir.⁷⁴

2.3.2 Tercümenin Gerçek Sâhibi Kimdir?

Araştırmacıların Ahmed-i Dâ‘î’ye nisbet ettiği nüshalarla Bursa İnebey Kütüphanesi, Ulucami 436 numarada kayıtlı nüsha birebir aynı eserdir. Ancak bu nüshada açıklayıcı üç kayıt yer almaktadır. Cildin başında “el-Cildü’s-şânî min tefsîri *Enfesi’l-cevâhir* ellefehû ve raccemehû Ebü’l-Faḳîr Mûsâ b. Hacı Hüseyin el-İznikî ‘ufiye ‘anhumâ” kaydı yer alır. Bu kayıttan sonra Umur Bey’in vakıf kaydı ve şahitlerinin isimleri yazılmıştır.⁷⁵ Kayıt tarihi 857/1453’tür, İznikî’nin vefatı ise 838/1434-35’tir. Yani mütercim vefatından 18 sene sonra bu eser vakfedilmiş ve ismi açıkça yazılmıştır. Bu vakıf kaydı cildin sonunda da aynen tekrar edilir. Bu cildin 329a varağındaki temme kaydı ise şöyledir: “Temme’l-cildü’s-şânî min tefsîri kitâbi *Enfesi’l-Cevâhir* ellefuhu’l-‘abdü’l-faḳîr Ebü’l-Faḳîr Mûsâ b. Hacı Hüseyin b. ‘Îsâ el-İznikî ‘afa’llâhu anhüm...” Mütercim vefatından kısa bir süre sonra yapılan bu vakıf, mütercim ve eserin ismiyle ilgili kuvvetli bilgiler vermektedir. Ayrıca Umur Bey’e takdim edilen bu nüshanın müellif hattı olduğu kabul edilmektedir.⁷⁶

Yaklaşık üç asır sonra istinsah edilen diğer bir nüshada da mütercim ismine rastlanılmaktadır. Bursa İnebey Kütüphanesi, Genel 1918 numarada bulunan nüshanın sonunda “Temme tefsîru *Enfesi’l-cevâhir* ellefehû ve raccemehû Ebü’l-Faḳîr Mûsâ İbn Hacı Hüseyin b. ‘Îsâ el-İznikî ‘afa’llâhu anhüm... fi sene ihdâ ve şemânîn ve mi’e ve elf (1181)” kaydı bulunmaktadır.

Nüshalar arası mukayese ve kayıtların gösterdiğine göre Dâ‘î, İbn Arabşah, İznikî ve Sürûrî’ye nispet edilen nüshaların tamamı tek bir eser olup ismi *Enfesü’l-Cevâhir*, mütercimi de Mûsâ el-İznikî’dir. *Enfesü’l-cevâhir* üzerine tez⁷⁷ ve makaleler yazan İsmail Taş da bu eserin İznikî’ye ait olduğu kanaatine varmıştır.⁷⁸

⁷¹ Sürûrî, *Tefsîrü’l-Kur’ânî’l-Azîz* (Nuruosmaniye, 317), 12b.

⁷² Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri*, 2/172; Çetin, “Ebu’l-Leys Semerkandî Tefsirinin Türkçe Tercümesi Üzerine”, 56.

⁷³ Abdülkadir Yuvalı, “İbn Arabşah, Şehâbeddin”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, <https://islamansiklopedisi.org.tr/ibn-arabsah-sehabeddin> (25.10.2023).

⁷⁴ Özdemir, *Musa b. Hacı Hüseyin el-İzniki*, 74-75, 104, 150.

⁷⁵ Ayrıca bk. Yüksel, “Kara Timurtaş-oğlu Umur Bey’in Bursa’da Vakfettiği Kitaplar ve Vakıf Kayıtları”, 137-140.

⁷⁶ Çetin, “Ebu’l-Leys Semerkandî Tefsirinin Türkçe Tercümesi Üzerine”, 66-67.

⁷⁷ İsmail Taş, *15. Yüzyıla Ait “Enfesü’l-Cevâhir” Adlı Yazma Üzerine Dil İncelemesi (Giriş-İnceleme-Metin-Sözlük)* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008).

⁷⁸ Taş, *Eski Anadolu Türkçesi Dönemi Eserlerinden “Tefsîrü’l-Lübâb Tercümesi” Üzerine Dil İncelemesi*, 9; Bkz. Çetin, “Ebu’l-Leys Semerkandî Tefsirinin Türkçe Tercümesi Üzerine”, 74; İsmail Taş, “15. Yüzyılda Yazılmış Olan ‘Enfesü’l-cevâhir’ Adlı Kur’an Tercümesinin

Peki, yukarıda bahsettiğimiz ve eserin içinde defalarca tekrar edilen “dâ” kelimesi neyi ifade etmektedir? “Duacı, dua eden” anlamındaki bu kelime pek çok Osmanlı âliminin sıkça kullandığı bir ifadedir. İznikî de kendi ismiyle birlikte “dâ” kelimesini diğer eserlerinde sıkça kullanmıştır.⁷⁹ Mesela *Terceme-i Faşlu'l-hitâb* isimli eserinde “bu dâ î fakîr ki Ebü'l-Fazl Mûsâ b. Hacı Hüseyin İznikî'dür” ifadesini kullanır ve eseri yine Umur Bey Çelebi İbn Timurtaş Paşa'nın talebiyle tercüme ettiğini söyler.⁸⁰

Diğer taraftan İznikî'nin *Münebbihü'r-râkidîn* isimli eserinin mukaddimesindeki üslûb ve muhtevâ ile Ebu'l-Leys tefsiri tercümesinin mukaddimesindeki üslup ve muhteva karşılaştırıldığında aralarında büyük benzerlikler görülür.⁸¹

Sonuç itibarıyla bu eserin Sürûrî ve Dâî'ye nispeti telmihler üzerinden olmuş, İznikî'ye nispeti ise somut bir ifadeye ve yazma nüshaların ferağ kayıtlarına dayanarak yapılmıştır.

2.4 İznikî'nin *Enfesü'l-Cevâhir'de Takip Ettiği Tercüme Metodu*

İznikî, Semerkandî'nin tefsirini tercüme ederken, *Tefsîru'l-Lübâb'da* yaptığı gibi birebir değil, te'lîfi tercüme usûlünü takip etmiştir. Tercümenin başına mesnevî tarzında manzum bir mukaddime ve istiaze-besmele tefsiri ilave ettiği gibi diğer âyetlerin tefsirlerinde de ihtiyaç gördüğü yerlerde kendi açıklamalarını eklemiş, bazı kısımları ise çıkarmıştır. Âyeti yazıp mealini verdikten sonra tefsiri çevirmeye başlayan mütercim, müellif Semerkandî'den zaman zaman “İmam”, “Fakîh”, “Ebu'l-Leys” gibi farklı isim ve sıfatlarla bahseder.⁸² Onun ibarelerini biraz şerh edip bazı değişiklikler yaparak serbest bir tarzda tercüme eder.⁸³ Meselâ Semerkandî, “yakînî haber”e Bağdad şehrini örnek verirken İznikî, Mekke-Medîne'yi misal getirmiş;⁸⁴ Semerkandî, naklettiği bir sözün sahibini “fakîh” diye zikrederken mütercim bunu “Kādî Halîl rahimehullah” diye çevirmiştir.⁸⁵ Tefsirde yer alan kıraat ihtilaflarını, dil açıklamalarını, sahabe ve tâbiînden nakledilen farklı görüşleri çoğu zaman atlamıştır. Semerkandî'nin naklettiği rivayetlerde takdim-tehir ve tercih gibi tasarruflarda bulunmuştur.⁸⁶ İlim adamları arasında tartışılması gereken ve halkın kafasını karıştıracak rivayetleri tercüme etmediği görülmektedir. Nitekim Mu'avvizeteyn sûrelerinin Kur'ân'dan olup olmadığıyla ilgili rivayeti atlamıştır.⁸⁷ Âyetler arası münasebete dikkat etmiş, Semerkandî'den aldığı kısım bitince diğer ayetle münasebetini göstermek için kendisi bazı cümleler ilave ederek mutlaka âyetleri birbirine bağlamıştır.⁸⁸ Zaman zaman farklı kaynaklardan alıntılar da yapmıştır. Meselâ “Ebû Osman Hayrî”

Müellifi Meselesine Dair Tespitler”, *Osmanlı Toplumunda Kur'an Kültürü ve Tefsir Çalışmaları -II-*, ed. Bilal Gökçür vd. (İstanbul: İlim Yayma Vakfı Kur'an ve Tefsir Akademisi, 2013), 140.

⁷⁹ Ebü'l-Fadl Musa b. Hacı Hüseyin İznikî, *Münebbihü'r-râkidîn* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Serez, 1583), 1b-2a; İznikî, *Kıyasu'l-enbiyâ* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Yozgat Bölümü), 1a; Özdemir, *Musa b. Hacı Hüseyin el-İzniki*, 79; Çetin, “Ebu'l-Leys Semerkandî Tefsirinin Türkçe Tercümesi Üzerine”, 76; İsmail Taş, “Eski Anadolu Türkçesi Döneminde Tercüme Edilen Ebu'l-Leys es-Semerkandî Tefsiri'nin Asıl Müellifi ve Tercüme Verilen İsim”, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* 41/2 (2009), 129.

⁸⁰ Ebü'l-Fadl Musa b. Hacı Hüseyin İznikî, *Terceme-i Faşlu'l-hitâb*, İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, 1563, 4a.

⁸¹ Paşa Yavuzarslan, *Mûsâ bin Hacı Hüseyin el-İzniki Münnebbihü'r-râkidîn (Uyurları Uyandırucu)* (Ankara: Türk Dil Kurumu, 2002), 107-108.

⁸² Sürûrî, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîz* (Nuruosmaniye, 317), 13a, 13b, 16a, 19a.

⁸³ Örnek olarak bk. Sürûrî, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîz* (Nuruosmaniye, 317), 21b.

⁸⁴ Ebü'l-Leys Semerkandî, *Bahru'l-ülûm* (b.y.: y.y., ts.), 1/23; Sürûrî, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîz* (Nuruosmaniye, 317), 21b.

⁸⁵ Semerkandî, *Bahru'l-ülûm*, 1/25; Sürûrî, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîz* (Nuruosmaniye, 317), 22b/20.

⁸⁶ Semerkandî, *Bahru'l-ülûm*, 1/30, 173-174; 2/37; Sürûrî, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîz* (Nuruosmaniye, 317), 25b-26a, 89b-90a, 244a6-7.

⁸⁷ Semerkandî, *Bahru'l-ülûm*, 3/639; Sürûrî, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîz* (Nuruosmaniye, 317), 701b.

⁸⁸ Örnek olarak bk. Sürûrî, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîz* (Nuruosmaniye, 317), 22b.

diyerek Ebû Osman el-Hîrî'nin bir sözünü Ömer Neseî tefsirinden,⁸⁹ “Âmîn” ile ilgili bir görüşü,⁹⁰ En‘âm sûresinin girişi⁹¹ ile Enfâl sûresi'nin sebab-i nüzulünü⁹² Sa‘lebî’den nakletmiştir.

Mütercim, tefsirden istediği kısımları tercüme ettikten sonra “muhaqqıklar demişler kim” diyerek tasavvuf ehlinin söz ve görüşlerine yer verir,⁹³ bazı tasavvufî kıssalar ilave eder. Zaten işârî bir yönü olan Semerkandî tefsirini mütercimin bu açıdan hayli zenginleştirdiğini söylemek mümkündür. Mütercim zaman zaman âyet ve sûrelerin havâssına dâir sözlere de yer vermiştir.⁹⁴ Hatta besmele tefsirinde dört adet vefk ve muska resmi çizmiştir.⁹⁵

Mütercim takip ettiği bu usulü manzum mukaddimesinde şöyle ifade eder:

Kılam tercüme o kelâm-ı Hakk'ı

Bile zamm idem ehadîş dağı

Dağı evliyâ ve meşâyih sözün

*Teberru'çün cem' idem ba'z ezayin.*⁹⁶

Nüshalar karşılaştırıldığında aralarında “isim/ad”, “nazil olmak/inmek”, “var kılıcıdır/var edicidir”, “anun/anın”, “Rasûl a.s./Rasûl Hazret a.s.” gibi bazı farklılıklar görülmektedir.⁹⁷ Bu durumda bazı kelimelerin, nüshanın istinsah edildiği zaman ve bölgedeki kullanıma göre farklı yazıldığı ve güncellenip sadeleştirildiği düşünülebilir. Zira tefsirin istinsahı çok geniş bir zaman dilimine yayılmıştır. Nitekim Nuruosmaniye 137 numaradaki nüsha 1165'te, Nuruosmaniye 317'deki 977'de, Bursa İnebey Kütüphanesi, Genel 1919'daki 1153, aynı kütüphane Genel 1918'deki nüsha ise 1181'de istinsah edilmiştir.

2.5 Enfesü'l-Cevâhir'in Muhtasarı

İznikî'nin Semerkandî tefsiri tercümesinin bazı tasarruflarla yapılmış bir muhtasarına da rastlanır. Nuruosmaniye 136 numaradaki eser “*Muhtasar Tercüme-i Tefsîr-i Ebû'l-Leys es-Semerkandî*” diye kaydedilmiştir ki gerçekten de elimizdeki tercümenin ihtisarı olup 571 varaktır. Bu nüshada bazı kelimeler değiştirilmiş veya sadeleştirilmiş olmakla birlikte çoğu kelime birebir aynıdır. Bu sebeple farklı bir tercüme olduğunu söylemek zordur. Eseri hazırlayan, sonunda kendisinden ve bu çalışmayı yapmasına vesile olanlardan bahsetmiş ama ismini kaydetmemiştir.⁹⁸ İhtisar yapan zâtın bu ifadeleri tam tercümenin nüshalarında yer almamaktadır. Süleymaniye Kütüphanesi Ayasofya 147 ile Mihrişah Sultan 9 nüshaları da bu muhtasarla aynıdır.⁹⁹ Kâtip Çelebi'nin Semerkandî tefsiri tercümesini İbn Arabşah'a izafe ettiğini dikkate alarak bu ihtisarı İbn Arabşah'ın yapmış olabileceği akla gelmekle birlikte buna dair herhangi bir delil henüz bulunamamıştır.¹⁰⁰

⁸⁹ Necmüddin Ömer b. Muhammed en-Neseî, *et-Teysîr fi't-tefsîr*, thk. Mâhir Edîb Habbûş vd. (İstanbul: Dâru'l-Lübâb, 1440), 1/158; Sürûrî, *Tefsîrül-Kur'ânî'l-Azîz* (Nuruosmaniye, 317), 19a24.

⁹⁰ Ebû İshâk Ahmed b. İbrahim es-Sa'lebî, *el-Keşf vel-beyân 'an tefsîri'l-Kur'ân*, thk. Adedün mine'l-bâhisîn (Cidde: Dâru't-Tefsîr, 1436), 2/487; Sürûrî, *Tefsîrül-Kur'ânî'l-Azîz* (Nuruosmaniye, 317), 20a.

⁹¹ Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, 12/9-19; Sürûrî, *Tefsîrül-Kur'ânî'l-Azîz* (Nuruosmaniye, 317), 186b-187-a.

⁹² Sa'lebî, *el-Keşf ve'l-beyân*, 13/9; Sürûrî, *Tefsîrül-Kur'ânî'l-Azîz* (Nuruosmaniye, 317), 233a.

⁹³ Sürûrî, *Tefsîrül-Kur'ânî'l-Azîz* (Nuruosmaniye, 317), 18a17, 19a17.

⁹⁴ Sürûrî, *Tefsîrül-Kur'ânî'l-Azîz* (Nuruosmaniye, 317), 13a.

⁹⁵ Sürûrî, *Tefsîrül-Kur'ânî'l-Azîz* (Nuruosmaniye, 317), 11a, 12b. Nuruosmaniye 137 numarada kayıtlı nüshada bu şekiller yoktur.

⁹⁶ Son iki kelime Sürûrî'ye nisbet edilen nüshada bu şekilde iken Özkan “ba'zı azın” şeklinde yazmıştır. Bk. Sürûrî, *Tefsîrül-Kur'ânî'l-Azîz* (Nuruosmaniye, 317), 4b21; Özkan, “Ahmed-i Dâî'nin Tefsîr Tercümesi'nin Manzum Mukaddimesi ve Dil Özellikleri”, 54.

⁹⁷ Sururî, *Tefsîrül-Kur'ânî'l-Azîz* (Nuruosmaniye, 317), 487a; (Nuruosmaniye, 140) 188b5, 10.

⁹⁸ Ebu'l-Leys es-Semerkandî, *Muhtasar Tercüme-i Tefsîr-i Ebû'l-Leys es-Semerkandî* (Nuruosmaniye Kütüphanesi, Nuruosmaniye, 136), 571ab.

⁹⁹ Çetin, “Ebu'l-Leys Semerkandî Tefsirinin Türkçe Tercümesi Üzerine”, 78.

¹⁰⁰ Çetin, “Ebu'l-Leys Semerkandî Tefsirinin Türkçe Tercümesi Üzerine”, 82, 85.

Sonuç

15. yüzyılda yaşamış Osmanlı âlimlerinden Mûsâ İznikî Arapça bir tefsiri Osmanlıcaya tercüme etmiş, bazı araştırmacılar bu eserin Hâzin'in *Lübâbü't-te'vîl* isimli tefsirinin tercümesi olduğunu söylemişlerdir. Bu kabul üzerine akademik makaleler yazılmış bir adet de doktora tezi yapılmıştır. Ancak bu tercüme ile *Lübâbü't-te'vîl* arasında hiçbir benzerlik yoktur. Araştırmalarımız neticesinde İznikî'nin tercüme ettiği eserin Necmeddîn-i Dâye'nin *Bahru'l-hakâik* isimli tefsiri olduğu ortaya çıkmıştır. Dâye, zâhirî ve işârî tefsiri cem eden mufassal bir eser kaleme almış, müridlerinden Şemseddin Muhammed es-Savcı tefsirin ilk kısımlarını çıkararak sadece işârî yorumların yer aldığı bir muhtasar hazırlamış ve o günden sonra bu muhtasar yaygınlaşmıştır. Tefsirin aslından ise sadece ilk cildinin tek nüshası bize ulaşmış olup Süleymaniye Kütüphanesi'nde (Hasan Hüsnü Paşa, 37M) yer almaktadır. İznikî bu muhtasarı *Tefsîru'l-Lübâb* adıyla birebir tercüme etmiş, basit farklılıklar dışında tasarrufta bulunmamıştır. Günümüzde *et-Te'vîlâtü'n-Necmiyye* ismiyle basılan matbu tefsir de muhtasar nüshanın aynısıdır. Tefsirin asıl nüshası, zeyli, muhtasarı ve bunun tercümesiyle ilgili derinlemesine araştırmalar yapmaya ihtiyaç vardır.

Yine bazı araştırmacılar Sürûrî'nin Türkçe tam bir tefsir yazdığını iddia ederek üzerinde yüksek lisans çalışmaları yapmışlardır. Bu eser de Semerkandî tefsirinin yine İznikî tarafından yapılan tercümesidir ve ismi de *Enfesü'l-Cevâhir*'dir. Bu tercüme bazı araştırmacılar tarafından Ahmed-i Dâî ve İbn Arapşah'a da nispet edilmekle birlikte biz yazma nüshaları mukayese edip üzerlerindeki ferağ kayıtlarını inceleyerek eserin İznikî'ye ait olduğu kanaatine vardık. İznikî bu çeviriyi öncekinin aksine te'lifî tercüme metoduyla yapmıştır. Tefsirdeki bazı rivayetleri ve cümleleri çevirmediği gibi kendisinden açıklamalar da ilave etmiştir. İznikî'nin ilâveleri daha çok tasavvufî yorumlardan ibarettir.

İki eser üzerine yaptığımız araştırmalar bize kütüphanelerimizdeki yazma eserlerle ilgili bilgilerimizin çok eksik ve hatalı olduğunu göstermiştir. Bu sebeple ismi, müellifi veya mütercimi hakkında kesin bilgi olmayan eserler üzerinde çalışırken son derece dikkatli ve ihtiyatlı davranıp konuyu derinlemesine araştırmadan bir sonuca varmamak gerekir. Araştırmacıların bu alana yönelerek öncelikle elimizdeki eserlerin doğru bir tespitini yapmaları, sonra da bunları ilim dünyasına kazandırmaları elzemdir. Zira geçmişi bilmeden geleceği inşâ etmek mümkün değildir.

Kaynakça

- Alâ'üddevle-i Simnânî. *Tefsîru's-Simnânî alâ Lisâni't-Tasavvuf*. Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, 165-001.
- Algar, Hamid. "Bahru'l-Hakâik ve'l-Meânî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 1991.
- Ateş, Süleyman. *İşârî Tefsîr Okulu*. İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 1998.
- Aydar, Hidayet. "Osmanlı Tefsir Kültürü Açısından Mühim Bir Eser; Bursa Ulucami 435 Numaralı Tefsir Nüshası". *Turkish Studies = Türkoloji Araştırmaları: International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic* 7/3 (2012), 307-327.
- Aydın, Hatice. *Muslihuddin Mustafa Sürûrî ve Tefsir Metodolojisi Açısından Yusuf Sûresi Tefsiri*. Karabük: Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.
- Bağdatlı İsmâil Paşa. *Hediyyetu'l-'ârifin esmâ'ul-mu'ellifin ve âşâru'l-muşannifin*. İstanbul: Ma'ârif Vekâleti, 1951.

- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Büyük Tefsir Tarihi Tabakatü'l-Müfessirîn*. 2 Cilt. İstanbul: Bilmen Yayınevi, 1973.
- Bulut, Mehmet Beşir. *Muslihuddin Mustafa b. Şabân es-Surûrî ve Şerhu'l-Kâfiye Adlı Eserinin Edisyon Kritiği*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2022.
- Bursalı Mehmet Tahir. *Osmanlı Müellifleri*. 3 Cilt. İstanbul: Matbaa-i Âmire, 1333.
- Çetin, Abdülbaki. "Ebu'l-Leys Semerkandî Tefsirinin Türkçe Tercümesi Üzerine". *Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 22-Güz (2007), 53-101.
- Dâye, Necmeddîn-i. *Aynü'l-hayât*. Süleymaniye Kütüphanesi, Damat İbrahim Paşa, 153.
- Dâye, Necmeddîn-i. *Bahrü'l-hakâik*. Süleymaniye Kütüphanesi, Hasan Hüsnü Paşa, 37M.
- Demir, Ziya. XIII-XVI. y.y. *Arası Osmanlı Müfessirleri*. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2006.
- Ebu'l-Leys es-Semerkandî. *Muhtasar Tercüme-i Tefsîr-i Ebü'l-Leys es-Semerkandî*. Nuruosmaniye Kütüphanesi, Nuruosmaniye, 136.
- Elbir, Bilal. *Sururî'nin Şerh-i Şebistan-ı Hayal'i -Metin-İnceleme*. İzmir: Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2003.
- Gelibolulu Sürûrî. *Şerh-i Mûcez Fi't-Tıbb*. ed. Nuray Demir Öztürk. thk. Mücahit Kaçar - Ahmet Akdağ. İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı, 2022.
- Göksu, Nazife. *Osmanlı Âlimi ve Dîvan Şairi Muslihuddin Mustafa es-Sürûrî'nin Hayatı ve "Tefsir-i Sûre-i Yûsuf" adlı Eserinin İncelenmesi*. Antalya: Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017.
- Güleç, İsmail. "Gelibolulu Muslihiddin Sürûri, Hayatı, Kişiliği, Eserleri ve Bahrü'l-Ma'arif İsimli Eseri". *Osmanlı Araştırmaları* 21/21 (2001), 212-236.
- Güleç, İsmail. "Sürûrî, Muslihiddin Mustafa". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. C. 38. İstanbul: TDV Yayınları, 2010.
- Hasan, Mohammed Salahaldeen. *Gelibolulu Surûrî Muslihi'd-din Mustafa bin Şaban'ın "Tefsîrü'l- Kur'âni'l- Azîme" Adlı Eseri (1b-50b Varakları Arası) İnceleme- Metin- Dizim- Tıpkıbasım*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2020.
- İlyâs b. Muhammed b. Ali. *Aynü'l-Hayât fi Tefsîri Kelâmi Hâlıkî'l-Beriyât bi-Îrâdi Ahseni'l-İ'tirâzât*. thk. Mehmet Akif Alpaydın. 3 Cilt. Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi, 2021.
- İnce, Habibe Bozkaya. *Gelibolulu Süruri Muslihiddin Mustafa bin Şaban: "Tefsîrü'l- Kur'âni'l-Azime" (51a-120b vr.) (İnceleme-Metin-Dizin-Tıpkıbasım)*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021.
- İznikî, Ebü'l-Fadl Musa b. Hacı Hüseyin. *Münebbihü'r-râkidîn*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Serez, 1583.
- İznikî, Ebü'l-Fadl Musa b. Hacı Hüseyin. *Terceme-i Faslu'l-hitâb*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi, 1563.
- İznikî, Ebü'l-Fadl Mûsâ b. Hüseyin el-. *Terceme-i Tefsîru'l-Lübâb*. Bursa İnebey Kütüphanesi, Ulucami, 435.
- Kâtib Çelebi. *Keşfü'z-zunûn an esâmi'l-kütüb ve'l-fünûn*. thk. Şerafeddin Yaltkaya - Kilisli Muallim Rif'at. İstanbul: Ma'arif Vekâleti, 1360.
- Kurtgel, Ayberk. *Gelibolulu Süruri Muslihi'd-din Mustafa bin Şa'ban: "Tefsîrü'l-Kur'âni'l-'Azime" (121a-191a Varakları Arası) (İnceleme - Metin - Dizin - Tıpkıbasım)*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2021.
- Kübrâ, Necmeddîn. *et-Te'vilâtü'n-Necmiyye fi't-tefsîri'l-işâriyyi's-sûfi*. thk. Ahmed Ferid el-Mizyadî. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2009.
- Meydânî, Ebü'l-Fadl Ahmed b. Muhammed. *Mecma'u'l-emsâl*. thk. Muhammed Muhyiddîn Abdülhamîd. 2 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ts.
- Nesefî, Necmüddin Ömer b. Muhammed. *et-Teysîr fi't-tefsîr*. thk. Mâhir Edîb Habbûş vd. 15 Cilt. İstanbul: Dâru'l-Lübâb, 1440.

- Nîsâbü'rî, Nizâmüddîn Hasen b. Muhammed. *Garâibü'l-Kur'ân ve regâibü'l-furkân*. thk. Zekeriyâ Umeyrât. Beyrut: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1416.
- Okur, Hüseyin. *Muslihiddin Mustafa b. Şaban Sürûrî'nin Şerhu'l-Misbâh adlı eserinin edisyon kritiği*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2011.
- Okuyan, Mehmet. *Necmuddin Daye ve Tasavvufi Tefsiri*. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1994.
- Özdemir, Hikmet. *Musa b. Hacı Hüseyin el-İzniki -Hayatı ve Eserleri-*. Ankara: Ankara Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Doktora Tezi, 1980.
- Özkan, Abdurrahman. "Ahmed-i Dâî'nin Tefsîr Tercümesi'nin Manzum Mukaddimesi ve Dil Özellikleri". *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi* 11 (2002), 1-58.
- Sa'lebî, Ebû İshâk Ahmed b. İbrahim es-. *el-Keşf vel-beyân 'an tefsîri'l-Kur'ân*. thk. Adedün mine'l-bâhisîn. 30+3 Cilt. Cilde: Dâru't-Tefsîr, 1. Basım, 1436.
- Savcı, Şemseddin Muhammed es-. *Hulâsatü Bahri'l-Hakâik*. Ragıb Paşa Kütüphanesi, Ragıb Paşa, 95.
- Semerkindî, Ebû'l-Leys. *Bahru'l-ulûm*. 3 Cilt. b.y.: y.y., ts.
- Sürûrî, Muslihuiddin Mustafa b. Şa'bân el-Geliboluvî. *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîz*. İstanbul: Nuruosmaniye Kütüphanesi, Nuruosmaniye, 317, 701 yk.
- Taş, İsmail. *15. Yüzyıla Ait "Enfesü'l-Cevâhir" Adlı Yazma Üzerine Dil İncelemesi (Giriş-İnceleme-Metin-Sözlük)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008.
- Taş, İsmail. "15. Yüzyılda Yazılmış Olan 'Enfesü'l-cevâhir' Adlı Kur'an Tercümesinin Müellifi Meselesine Dair Tespitler". *Osmanlı Toplumunda Kur'an Kültürü ve Tefsir Çalışmaları -II-*. ed. Bilal Gökçür vd. 91-144. İstanbul: İlim Yayma Vakfı Kur'an ve Tefsir Akademisi, 2013.
- Taş, İsmail. *Eski Anadolu Türkçesi Dönemi Eserlerinden "Tefsîrü'l-Lübâb Tercümesi" Üzerine Dil İncelemesi (Giriş-İnceleme-Metin-Sözlük)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, 2016.
- Taş, İsmail. "Eski Anadolu Türkçesi Döneminde Tercüme Edilen Ebu'l-Leys es-Semerkindî Tefsiri'nin Asıl Müellifi ve Tercüme Verilen İsim". *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi* 41/2 (2009), 107-160.
- Yavuzarslan, Paşa. *Mûsâ bin Hacı Hüseyin el-İznikî Münebbihü'r-râkidîn (Uyurları Uyandırucu)*. Ankara: Türk Dil Kurumu, 2002.
- Yüksel, Murat. "Kara Timurtaş-oğlu Umur Bey'in Bursa'da Vakfettiği Kitaplar ve Vakıf Kayıtları". *Türk Dünyası Araştırmaları* 31 (Ağustos 1984), 134-147.
- Kit'a mine't-Tefsîr*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Fatih, 00631, 128 yk.